

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 17:2 (2012), SS.171-190.

BAŞLANGIÇTAN MEDRESELERE KADAR EĞİTİM-ÖĞRETİM VE MEKÂN ANLAYIŞLARININ DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN ANALİZİ

Yıldız KIZILABDULLAH*

Öz

Eğitim tarihi denilince, eğitimin başladığı ve devam ettiği tarihi süreç, bu süreçte yer alan eğitim kurumları ve eğitimciler ile onların eserleri akla gelmektedir. Bu makale, zikredilen bu süreci ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çerçevede, İslam Eğitim Tarihinin ilk dönemi olarak kabul edilebilecek olan Hz. Peygamber döneminden medreselere kadar din eğitiminin geçirmiş olduğu süreç bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Bu süreçte, öncelikle Mekke ve Medine dönemi eğitim anlayışı ele alınmış, daha sonra medreselere kadar eğitim kurumları incelenmiştir. Ayrıca, ilk dönemde eğitim ile ilgili yazılan ve bugün din eğitimi klasikleri olarak adlandırılan eserlere ve o eserlerin yazarlarına değinilmiş, eserler din eğitimi açısından analize tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Eğitim Tarihi, Din Eğitimi, Din Eğitimi Klasikleri, Din Eğitimi Kurumları.

From Beginning to Madrasah, Analyzing of Education, Instruction and Institutions in View of Religious Education

Abstract

When we think about education, the first things we think about them are educational process from beginning to now, educational institutions, and educators and their books. In this article it is tried to answer those questions. In this context, first it is discussed understanding of education in Mecca and Medina at that time, then it is dealt with educational institutions. Also, there is some information about educators and their books. Those books named educational classics are analyzed in view of religious education.

Keywords: History of Islamic Education, Religious Education, Religious Education Classics, Religious Education Institutions.

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E. Posta: ykizilabdullah@gmail.com.

Giriş

İslâm eğitim tarihinin başlangıçtan medreselere kadar olan dönemini analiz edebilmek; bu eğitimin amacı ve geçirmiş olduğu tarihsel perspektifi, o dönemde yazılan kitapları ve kitaplarda ele alınan konuları, eğitim kavramlarına ve konularına yüklenen anlamları, açılan eğitim mekânlarını kendi tarihi bağlamı içerisinde değerlendirmeye bağlıdır.

İslâm eğitim ve öğretimini doğal olarak Hz. Muhammed'e ilk vahyin gelmesi ile başlatmak gerekir. Hz. Peygamberin vahyi duyurmada yaşadığı süreç, o dönemde yapılan çalışmalar, inşa edilen kurumlar eğitim hadisesi ile ilgili olarak değerlendirilebilir. Hz. Muhammed, ilk vahyi Mekke'de almış, daha sonra da yaşadığı bazı problemler nedeniyle Medine'ye hicret etmiştir. Bu çerçevede Mekke ve Medine dönemi yaşanan eğitim sürecini Müslümanlar'ın içinde buldukları şartlardan dolayı ayrı ayrı ele almak gerekmektedir. Mekke dönemi, eğitim-öğretim sürecinde daha çok tevhid ilkesinin yerleştirilmeye çalışıldığı dönem iken, Medine dönemi, İslâm devletinin güçlenmesi ve genişlemesi ile biraz daha Arap yarımadasının dışına taşan bir eğitim ve terbiye sürecini barındırmaktadır.

İslâm Eğitiminde Amaç

İslâm eğitim anlayışını doğru analiz edebilmek için İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an'ı ve Hz. Muhammed'in sünnetini incelemek gerekmektedir. Kur'an perspektifinden eğitim olgusu incelendiğinde, Kur'an'ın ilk ayeti bize bir ipucu vermektedir. İlk inen ayetler Alak Suresinin ilk beş ayetidir.¹ Bu ayet mealleri şu şekildedir:

Bismillâhirrahmânirrahîm.

1. Yaratan Rabbinin adıyla oku!
2. O, insanı bir aşılınmış yumurtadan yarattı.
3. Oku! Rabbin, en büyük kerem sahibidir.
4. O Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti.
5. İnsana bilmedikleri şeyi öğretti.²

Ayetlerden anlaşıldığı üzere Kur'an, okumaya, yazmaya ve eğitime vurguyu daha ilk inen bu ayetlerle yapmıştır. Bunun dışında da Kur'an'ın ilme, âlimlere, bilmeye, bildiği ile amel etmeye, düşünmeye, akletmeye, sorgulamaya vurgusu oldukça büyüktür. Bunun en güzel örneklerinden biri, Kur'an'ın bilenler ile bilmeyenlerin farkını ortaya koyan Zümer Suresinin 9. ayetidir. "Yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibadet eden, ahiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o

¹ İbn-Hişam, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, Çev. İzzet Hasan, Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 150.

² Kur'an; 96/1-5

inkarcı gibi) midir? (Resulüm!) De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür.”³

Allah, Kur'an-ı Kerim'de "ilim sahipleri" diye de ilim edinmenin önemini vurgulamış ve bu kimselerin özelliklerini belirtmiştir. "Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilah yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. (Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilah yoktur".⁴

Bilen ve bilmeyeni eş tutmayan, bilmenin önemini vurgulayan bu ayetler; eğitim öğretimin bir anlamda kişiyi olgunlaştırdığını, cahillikten kurtardığını, doğru ve sağlam düşünmesine yol açtığını ve Allah'ın ayetleri hakkında devamlı surette düşünülmesinin ve akıl yürütülmesinin gerektiğini vurgulamışlardır. Bu bağlamda pek çok ayette "cahillik" olgusu vurgulanmış ve bu kimselerin özellikleri verilerek bu tür özelliklerden sakınılması gerektiği ortaya konmuştur.⁵

Hz. Muhammed'in hadisleri de Kur'an ile örtüşür mahiyettedir. Hz Muhammed, "kadın erkek her Müslüman'ın ilim öğrenmesi farzdır" diyerek, İslâm'ın eğitime verdiği önemi göstermiştir. Ayrıca, okuma yazmaya verdiği önemi Bedir Savaşı esnasında esirlere yapılan muamele ile de açıkça ortaya koymuştur. Okuma yazma bilen esirlerin on kişiye okuma yazma öğretmesi karşılığında serbestlik hakkı tanınması bunun en güzel örnekleri arasındadır.

Hz. Muhammed'in uzak bölgelere göndermiş olduğu öğretmenler de yine eğitim ve öğretimin bir parçası olarak İslâm'dan uzak olan insanlara İslâm eğitim ve öğretimi adına bazı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Medine'ye hicretin ardından kurulan "Suffa" bir eğitim kurumu olarak hizmet vermiş ve sadece eğitim ve öğretim işi ile meşgul olan insanlardan teşekkül etmiştir. Burada kalan kişiler, Kur'an'ı ezberliyor, yaşıyor ve yaşatmaya çalışıyorlardı. Hz. Muhammed'in her hal ve hareketini kaydediyor ve örnek almaya çalışıyorlardı. Bu anlamda bir eğitim sürecinden geçiyorlardı.

Gerek Kur'an ayetleri bağlamında gerekse hadisler ve Hz. Muhammed'in yapmış olduğu uygulamalar bağlamında değerlendirilecek olursa, İslâm'da eğitimin amacı, cahillikten kurtularak Kur'an'ın ve dinin öğretisini anlama, kavrama ve akletme üzerine bina edilmiş ve bilmeye, öğrenmeye ve öğretmeye özel bir önem verilmiştir.

³ Kuran, 59/9

⁴ Kur'an , 3/18

⁵ Kur'an, 2/67-6/35-7/138

Mekke Dönemi

Mekke dönemi, genel anlamda peygamberlik sürecinin başlaması ve Hz. Muhammed'in bu süreçte yaşamış olduğu tecrübeleri kapsamaktadır. Hz. Muhammed'in peygamberlikle müjdelenmesinin ardından, İslâm'ı yayma faaliyetleri de fiilen başlamıştır. Peygamberlik döneminin ilk süreci, gizli davet süreci olarak nitelendirilebilecek olan ilk çağrı dönemidir. Hz. Muhammed, ilk vahyi aldıktan sonra, önceleri kimseye bu durumdan bahsetmemiş, sadece en yakınları ile paylaşmış ve ilk vahyin gelmesinden kısa bir süre sonra inen ayetle birlikte insanları dine davet etmeye başlamıştır. Bu ayetler Müddessir Suresinin ilk yedi ayeti olup şu şekildedir:

"1. Ey bürünüp sarınan (Resûlüm)! 2. Kalk ve (insanları) uyar. 3. Sadece Rabbini büyük tanı. 4. Elbiseni tertemiz tut. 5. Kötü şeyleri terket. 6. Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma. 7. Rabbinin rızasına ermek için sabret."⁶

Bu ayetin ardından Hz. Muhammed'in İslâm'a çağrısı başlangıçta bireysel olarak başlamış, ardından yakınlarla ve bütün insanlara çağrı olarak üç dönem halinde gerçekleşmiştir.⁷

Bireysel çağrı, gizli ve en yakınlardan başlayarak yapılmıştır. İlk çağrı olan bireysel çağrı, en temel ilkeler olan, Allah'ın birliği ve putlara tapmanın yanlışlığına ve Tevhid ilkesinin önemine vurgu ile başlamıştır. Bu ilkelerin özellikle vurgulanmasının nedeni, Kur'an'ın indiği toplum müşrik bir toplum olmasında aranabilir. O dönemde müşrikler de bir "Allah" kavramına sahip olmalarına rağmen, kendi yaptıkları putlar ile O'na ortak koşmuşlar ve putları Allah'ın yardımcıları ve ortakları gibi değerlendirmişlerdir. Bu çağrı dönemi her ne kadar bireysel olarak başlasa da, yeni Müslüman olanların sayısındaki artış nedeniyle, toplanacak ve zaman zaman bir araya gelinebilecek bir mekan ihtiyacı hissedilmiştir. Bu mekanın ilk İslâm tarihi kaynaklarına göre bir şahsın evi olduğu ve o şahsın ismine binaen 'Erkam'ın evi" olarak anıldığı ifade edilmektedir.⁸

İkinci aşama olan yakınların uyarılması aşamasında Hz. Muhammed, kendi kabilesinden başlayarak insanları yeni gelen dine davet etmiş ve böylece hızla duyulan bu tebliğ faaliyetinin bir sonraki aşamasına geçmiştir. Yakınlara çağrı aşamasında Hz. Muhammed yakınlarından çok fazla destek göremediği gibi, pek çok eziyete de maruz bırakılmıştır. Güçlü olan müşrikler zayıf ve fakir olan Müslümanlara türlü işkenceler yapmışlar ve onları kabul ettikleri dinden vazgeçirmeye çalışmışlardır. En son çağrı

⁶ Kur'an , 74/1-7

⁷ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Yeni Çizgi Yayınları, Ankara, 1991, s. 114.

⁸ Hizmetli, a.g.e., s. 119.

olarak belirlenen genel çağrı aşamasında ise yaşlı genç, köle efendi ayırmadan bütün insanlara yönelik bir çağrı söz konusu olmuş ve bu çağrı ile artık ulaşılabilen her noktaya kadar İslâm'a davet süreci başlamıştır.

Hicret olayı ile son bulan Mekke dönemini İslâm eğitimi açısından değerlendirdiğimizde, karşımıza çıkan ilk olgu, Hz. Muhammed'in misyonu ve görevidir. Hz. Muhammed bir peygamber, bir rehber, bir rol model, bir eğitici ve müjdeleyici olarak gönderilmiştir.⁹ Bu bağlamda Hz. Muhammed'in aynı zamanda bir eğitmen olduğunu söylemek yanlış sayılmaz. Hz. Muhammed, başladığı ilk çağrıdan itibaren insanları dine davet ederken, aynı zamanda onları dini ve ahlaki açıdan eğitmiş ve bu eğitim faaliyetinde onlara örneklik etmiştir. Bu dönem, hem öğrenme hem de öğretme sürecinin birlikte gerçekleştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem, her bireyin, öğrendiği şeyleri en yakınına öğretmek ve öğrendiklerini içselleştirip yaşamakla yükümlü olduğu bir dönem olmuştur. Yine bu dönem, Müslümanların sayısının az olması ve İslâm'ı öğretecek ayrı bir kurum olmaması nedeniyle, bireysel eğitimin daha yoğun olduğu bir dönemdir. Öğrenilenlerin hayata aktarıldığı ve her öğrenilen ilkenin gerçek hayatta yer bulduğu bir dönemdir.

Medine Dönemi

Medine dönemi, İslâm tarihinde ve Müslümanların yaşamlarında farklı bir süreci başlatmıştır. Bu süreç, Hz. Muhammed'in Hicret olayını başlattığı 622 yılı ile başlar. Bu dönem din eğitimi faaliyetlerinin de bambaşka bir seyre girdiği dönemdir. Medine'ye hicretin ardından ilk gerçekleştirilen faaliyet, bir mescit inşası olmuştur. Göçün ardından inşa edilen Küba Mescidi İslâm tarihinde ilk inşa edilen mescit olma özelliğini taşımaktadır. Daha sonra ise Mescid-i Nebevi'nin inşasına başlanmıştır. Mescit-i Nebevi üç bölüm halinde inşa edilmiştir. İlk bölüm, namaz kılmak için, suffa denilen ikinci bölüm eğitim ve öğretim için, üçüncü bölüm ise Hz. Peygamberin ailesiyle birlikte ikamet etmesi için ayrılmıştır. Suffa denilen ikinci bölüm İslâm eğitim tarihi açısından oldukça önemlidir. Suffa, genellikle evsiz ve kimsesiz sahabilerin kendilerini İslâm'ı öğrenme ve öğretmeye adadıkları bölümdür. Bu eğitim merkezinde kalan sahabilere "ehl-i suffa" adı verilmiştir. Suffanın, bir eğitim-öğretim merkezi, adeta bir muallim mektebi olduğu söylenebilir. Burada eğitim gören Müslümanların amacı, peygamberden öğrendikleri dini, diğer Müslümanlara da öğretmek, peygamberin sürekli yanında olup onun söyleyeceği ya da yapacağı hiçbir

⁹ Kur'an, 2/119, 11/2, 25/56

şeyi kaçırmamak ve birebir eğitim imkânı elde etmek olarak ifade edilebilir.¹⁰

Medine döneminin bir diğer safhası, uzak milletlerin dine davet edilmeleri, savaşlar ve gazveler safhasıdır. Bu safhada, Hz. Muhammed gidemediği uzak bölgelere, sahabeden dini iyi bilenleri göndererek onları yeni dine davet etmiştir. Uzak bölgelere giden sahabenin en önemli görevlerinden biri, o bölgelerin başındaki bireyleri dine çağırmak ve onları dini yönden eğitmek idi. Daha İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren, eğitime, okuma yazmaya önem veren Hz. Muhammed, eğitime verdiği önemi Bedir Savaşında bir kez daha göstermiştir. Müslümanların ilk galibiyeti olan bu savaşta, pek çok Mekkeli müşrik esir alınmış ve Hz. Muhammed bu esirlerin serbest bırakılma şartını, her biri için on Müslüman'a okuma yazma öğretmek olarak belirlemiştir.¹¹

Mekke ve Medine dönemi olarak ikiye ayırdığımız Hz. Peygamber dönemi ilk din eğitimi mekânlarının olduğu dönemdir. Bu dönem, sonraki dönemlerde gerçekleştirilecek olan eğitim faaliyetlerini belirleyen dönemdir. Çünkü vahiy bu dönemde başlamış ve Hz. Peygamber vahyi bizzat sözleri ve fiilleriyle çevresindekilere öğretmiştir. Müslümanlar bu dönemden sonra eğitim ile ilgili faaliyetlerinde Kur'an ve Sünneti dolayısıyla Hz. Peygamber dönemini referans göstermişlerdir. Bu bağlamda İslâm eğitim tarihinde oluşan eğitim anlayışlarını anlayabilmek için Kur'an'ın bizzat uygulayıcısı olan Hz. Muhammed dönemini bilmek yol göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Medrese Öncesi Eğitim Kurumları

Hz. Muhammed'in sağlığında var olan kurumlar, O'nun vefatından sonra çeşitlenerek gelişmiş ve medreseler ile en zirve noktasını yaşamıştır. Bu gelişme beraberinde ilimlerin çeşitlenmesini de getirmiştir. Hz. Peygamber döneminde yaygın eğitim olarak başlayan din eğitimi, eğitim kurumlarının gelişmesi ve ilimlerin çeşitlenmesi ile yaygın eğitim formundan örgün eğitime de taşınmıştır. Ancak bu yaygın eğitimin önemini kaybettiği anlamına gelmemektedir. İslam eğitim tarihinden bu güne yaygın din eğitimi önemini korumaya devam etmiştir.

Cami ve mescitler: Daha önce de ifade edildiği gibi, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti sırasındaki ilk faaliyet bir mescit inşası olmuştur. Özellikle Mescid-i Nebevi'nin inşası ile başlayan mescitte eğitim

¹⁰ Suffa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Baktır, *Ashab-ı Suffa*, Timaş, İstanbul, 1990; Hizmetli, a.g.e., s. 233-234.

¹¹ Ahmet Özel, "İslam'da ve Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.1, 2003, s. 108. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Fayda, *Bedir Gazvesi Maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1992, s. 326-327.

süreci, Hz. Peygamberin vefatının ardından da önemli bir eğitim merkezi olma işlevini sürdürmüştür. İlimlerin sınıflara ayrılması ve mektep ve medrese gibi eğitim merkezlerinin kurulmasına kadar, cami ve mescitler, eğitim öğretim faaliyetleri için en çok tercih edilen kurumlar haline gelmiştir. Özellikle Emevi ve Abbasiler döneminde ünlü hocalar, camilerde dersler vermiş ve zamanla ilim halkaları oluşmaya başlamıştır. İbadet için bir araya gelinen mekân olması hasebiyle camiler, dini ilimlerin tartışıldığı önemli bir mekân olma özelliği kazanmışlardır. Ebu Mansur Cami, Şam Camii ve Amr Camii eğitim öğretim faaliyetleri ve ders halkaları ile ünlü camiler arasındadır.¹²

Küttaplar: Küttaplar, genel olarak okuma yazma öğretimi yapılan kurumlardır. Bu kurumların aslında İslâm'ın yayılışından önce de Arap yarımadasında mevcut olduğu, ancak pek fazla yayılmadıkları ifade edilmektedir.¹³ Bu kurumlar, ilk okuma yazma okulları olarak kabul edilmelerine rağmen, programları hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Ancak genel olarak okuma yazma öğretimi amacıyla açılmış olup, İslâm'ın kabulü ve yayılmasıyla birlikte programlarına farklı dini konuların eklendiği kabul edilmektedir.¹⁴ Ancak bazı kaynaklara göre okuma yazma öğretilen küttaplar ile Kur'an ve temel dini bilgilerin öğretildiği küttaplar farklı olup, ilklerinde genellikle Hristiyanlar ve Bedir savaşı esirleri görev almıştır. Kur'an ve dini bilgilerin öğretildiği küttaplarda ise genellikle Müslümanların hocalık yaptığı ifade edilmektedir. Bu görüşü savunanlardan İbn Cübeyr (öl. 614 /1217)'e göre, "Kur'an öğretmeni, okuma ve yazma öğretmenlerinden farklıdır. Öğrenci, Kur'an tilavetinden ayrı olarak yazı dersi alır ve böylece iyi bir el yazısı öğrenirdi. Çünkü yazı öğretmeni yalnız yazı öğretirdi".¹⁵

Böylece İslâm ile birlikte farklı bir sürece giren küttapların programlarında, okuma yazma öğretimi Kur'an öğretimine dayanmış, okuma yazma yanında, temel dini bilgilerin de öğretildiği kurumlar haline gelmiştir. Küttapların camiden ayrı bir kurum olarak düşünülmesi, hedef kitlesi ile doğrudan ilgilidir. Küttaplar genellikle 7 yaşına kadar çocuklara hitap ettiğinden dolayı, bu yaştaki çocukların cami ve mescit temizliğine

¹² Mehmet Dağ, H. Raşit Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1974, s. 75-78.

¹³ Ahmet Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 1998, s. 23.

¹⁴ Çelebi, a.g.e., s. 23-27.

¹⁵ Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 65.

dikkat edemeyecekleri endişesi ile ayrı kurumlar halini almış ve pek çok köy ve kasabada yaygınlaşmıştır. Buralarda eğitim işini üstlenen kişi “muallim” olarak adlandırılmıştır.¹⁶ Özellikle Emeviler ve Abbasiler döneminde gelişme gösteren kütüphaneler, daha sonra İslâm Dünyasının hemen her yerine yayılmıştır.¹⁷

Saray okulları: Saray okulları, ilk olarak Emeviler döneminde açılmış olup daha sonraları yaygınlaşmışlardır. Genel olarak hem halife çocuklarını hem de yüksek devlet memurlarını yetiştirmek amacı ile açılan bu okullar, farklı karaktere bürünerek Osmanlı Devleti döneminde oldukça yaygınlaşmıştır. Bu okullardan en önemlisi de Enderun Mektebidir.¹⁸ Bu okulların öğretmenlerine, kütüphane öğretmenlerinden farklı olarak “müeddib” adı verilmiştir.¹⁹

Bu isim değişikliğinin nedeni, müeddibin muallime göre farklı bir görev ifa etmesidir. Müeddib, aynı zamanda edeb ve ahlakı öğreten anlamındadır. Bu öğretmenden okuma yazmanın ötesinde de bir görev beklendiği için isimlendirme farklı olmuştur. Saray okullarında ders verecek olan müeddipler, genellikle halifelerce seçilmiş, takip edecekleri programlar da yine halifeler tarafından belirlenmiştir. Halifeler, çocuklarını müeddiplere teslim etmeden önce, onlara öğretilmesi gereken hususlar konusunda müeddipleri uyarmışlardır.²⁰

Kitapçı dükkânları: Kitapçı dükkânları başlangıçta birer eğitim merkezi olarak değil, ticari amaçla açılmış olup, zaman içerisinde ediplerin ve bilginlerin sıklıkla uğradıkları yerler haline gelince, kuruluş amaçlarının ötesine geçmişler ve birer ilim ve eğitim yuvası haline gelmişlerdir. İlk ortaya çıkış dönemleri Abbasiler dönemi olmalarına rağmen, daha sonraları oldukça yaygınlaşmışlar ve sadece tüccarların değil, bilginlerin de bir uğraşı alanları haline gelmişlerdir. Zamanla, ilmi ve edebi tartışmaların yapıldığı, pek çok bilgin ve edibin vazgeçilmez mekânlarından biri olmuştur.²¹

Ulema-Bilginlerin evleri: Evde eğitim öğretim faaliyetleri, Hz. Peygamberin ilk olarak çağrıya başladığı dönemden itibaren başlamış daha sonra Mekke Döneminde Erkam'ın evinde, Medine döneminde de Hz. Muhammed'in evinde devam etmiştir. Ancak, bazı sahabilerin uygunsuz davranışları nedeniyle inen ayet ile Müslümanlar uyarılınca bu uygulama

¹⁶ Dağ-Öymen, a.g.e., s. 65-69.

¹⁷ Dağ-Öymen, a.g.e., s. 70.

¹⁸ Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları”, AÜİFD, C. 37, Ankara, 1997, s. 415.

¹⁹ Dağ-Öymen, 1974, s. 79-83.

²⁰ Çelebi, a.g.e., s. 36.

²¹ Çelebi, a.g.e., s. 38-40.

terk edilmiştir.²² Daha sonraki dönemlerde İslam'ın yayılmasıyla birlikte, Ibn Sina ve Gazzali gibi bilginlerin evlerinde halkalar kurduğu ve buralarda eğitim öğretim faaliyeti gerçekleştirdiği ifade edilmiştir.²³

İlim ve edep meclisleri: İlk olarak Emeviler döneminde ortaya çıkmış ilim meclisleri, Abbasiler döneminde oldukça büyük bir gelişme göstermiştir. İlim meclisleri, halife tarafından açılmış olan ve halka değil belirli bir zümreye ait olan özel salonlardır. Abbasi halifesi Harun Reşit bu ilim meclislerini en çok kullanan halifelerden birisi olarak kabul edilmektedir. Onun döneminde bu meclisler, şairlerin, ediplerin, sanatkârların kurmuş oldukları halkalarda çeşitli ilmi ve edebi münakaşaların yapıldığı mekanlar olmuştur.²⁴

Çölde eğitim: Çöldeki eğitimin temel mantığı kültürel açıdan kapalı bir toplum özelliğine sahip olan kabileler aracılığıyla düzgün bir dile sahip olmaktır. Araplar, İslamiyet'in gelmesinden önce de şiir, edebiyat ve nesir alanında oldukça ileri bir anlayışa sahip olup, bu durumu, entelektüel ve kültürel seviyenin bir göstergesi olarak kabul etmişlerdir. Ancak İslâm'ın farklı milletler arasında taraftar bulmasıyla zaman içerisinde dilde birtakım bozukluklar meydana gelmiş ve bu durum, bozulmamış bir dile sahip olması bakımından çöl eğitiminin önemini arttırmıştır. Özellikle Hz. Muhammed'den sonra, Emevi ve Abbasiler döneminde bazı halifelerin çocuklarını dil eğitimi için çöle gönderdikleri ifade edilmiştir.²⁵

Medreseler

Medrese, sözlükte "okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek" anlamına gelen ders kökünden bir mekân ismi anlamına gelmektedir.²⁶

İlk medresenin ne zaman açıldığı ile ilgili görüş birliği bulunmamaktadır. Bununla birlikte ilk kuruluşları IX. ve X. yüzyıllara

²² Ahzab, 33/53.

Ey iman edenler! Siz zamanını gözetlemeksizin, bir yemeğe davet edilmedikçe, Peygamber'in evlerine girmeyin. Ancak davet edildiğiniz vakit girin. Yemeği yediğinizde hemen dağılın, sohbeta dalmayın. Çünkü bu hareketiniz Peygamber'i üzmemektedir, fakat o (size bunu söylemekten) utanmaktadır. Ama Allah, hakkı söylemekten çekinmez. Peygamber'in hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Bu, hem sizin kalpleriniz, hem de onların kalpleri için daha temiz bir davranıştır. Sizin Allah'ın Resulünü üzmeniz ve kendisinden sonra onun hanımlarını nikahlamanız asla caiz olamaz. Çünkü bu, Allah katında büyük (bir günah) tır.

²³ Dağ-Öymen, a.g.e., s. 86-88.

²⁴ Çelebi, a.g.e., s. 46.

²⁵ Çelebi, a.g.e., s. 70

²⁶ Nebi Bozkurt, "Medrese" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 323.

götürülse de, gerçekte ilk medresenin İran'da, Nişabur'da ve XI. Yüzyılın başlarında kurulmuş olduğu ağırlıklı olan görüştür.²⁷

Medreselerin ilk sistemli örneklerine Selçuklular zamanında rastlanmıştır, daha sonra gelen Müslüman devletleri tarafından birçok medrese kurulup geliştirilmiştir. Medreselerin kurulmasındaki dönüm noktası, 1055 tarihinde Bağdad'ın Selçuklular tarafından alınması ve Şiiliğe karşı yapılan mücadele olarak kabul edilmektedir. Sünni düşünüş sistemine bağlı olan Selçuklular, Şiiliğe karşı bir mücadele içerisinde bulunmuş ve adeta karşı bir muhalefet içerisinde olmuşlardır. Bu bağlamda halka dinlerini öğretmek için yeni kurumlar açmışlardır. Bu kurumlar ünlü vezir Nizam'ül Mülk döneminde ve onun çabalarıyla açıldığı için bu kurumlar Nizamiye Medreseleri olarak isimlendirilmiş ve neredeyse her kasabaya kadar genişletilmiştir. Bu medreselerde hem beşeri bilimler hem de dini bilimler alanlarında eğitim verilmiş ve İslam eğitimi adına önemli çalışmalar yapılmıştır.²⁸

Nizamiye Medreseleri ve ondan başka açılan birçok medresenin kurulmasına zemin hazırlayan nedenler, birkaç maddede toplanabilir²⁹:

- Mescit/camilerde yapılan dersler esnasında ibadet eden insanların rahatsız olmaları,
- Eğitim faaliyetlerinin giderek yoğunlaşması sonucu öğrenci sayısının artması, camilerin dersler için yetersiz kalması yanında, öğrencilerin barınma, beslenme ve temizlik ihtiyaçlarının düzenli olarak karşılanması ihtiyacının doğması,
- İtikadî görüşlerin savunulması, yanlış düşünce akımlarının ilim yolu ile engellenmeye çalışılması,
- Yönetim ve adalet işlerinde görev alacak eğitimli personele duyulan ihtiyacın artması.

Osmanlı Devleti, medreselerin en büyük gelişme gösterdiği devletlerin başında gelir. Medreseler Osmanlı Devletinin kurulduğu ilk yıllardan itibaren kurulmuş, Fatih ve Kanuni zamanlarında en parlak devirlerini yaşamışlardır.³⁰ Fatih Sultan Mehmed, kendi adına inşa ettirdiği caminin etrafına mektep, sekiz medrese, aşevi ve kütüphane gibi sosyal ve kültürel kuruluşlar ilave etmekle camiye bir külliye haline getirmiştir. Bu medreselere sayısı itibariyle önce "Medaris-i Semaniye", daha sonraları ise

²⁷ Doğan, a.g.m., s. 408.

²⁸ Yurdaydın, a.g.e., s. 74-75.

²⁹ Zeki Salih Zengin, "Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, Gündüz Yayınevi, Ankara, 2012, s. 27, 28.

³⁰ Yurdaydın, a.g.e., s. 63.

"Sahn-ı Seman" ismi verilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Dönemindeki medrese ise küçükten büyük sınıflara doğru yükselen on iki kademeli bir sistemle teşkilatlanan "Süleymaniye Medresesi"dir. Bu medresenin kendinden öncekilerde bulunmayan bir özelliği mevcuttur. Bu medrese, ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için eklenmiş olan Tıp Medresesi, Darü'ş-Şifa ve riyaziyat öğrenimine mahsus dört medrese ile zamanla din dışı alanlara da kalifiye eleman yetiştiren bir kurum halini almıştır.³¹

Medreseler bugünkü anlamıyla bir üniversite niteliği ile yurt-hücre, hamam, mutfak, yemek-içme, temizlik, kütüphane gibi öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarının düşünüldüğü bir eğitim kurumu özelliği taşımıştır. Medrese hocaları olan müderrislerin ders zaman ve ücretleri sıkı sıkıya belirlenmiş ve rütbelerine göre ücretlendirmeler yapılmıştır. Müderrisler, Mülazım, Molla, Fukaha, Allame, Kari, Muhaddis, Fakih gibi unvanlar almışlardır. Dersler genellikle müderrisin ya da Mollanın anlatmasına dayanmış ve kitap bitirme yöntemi esas alınmıştır. Öncelikle telkin ve ezberletme, daha sonra üzerinde soru sorma ve konuşma, notlar alma şeklinde eğitim yapılmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi medreselerde dini ilimlerin yanında beşeri bilimler de öğretim konusu yapılmıştır. En üst derece kabul edilen Seman Medreselerinde Kelam, Feraiz, Usul-i Fıkıh ve Fıkıh; Sahn-ı Süleymaniyede ise, Hadis, Usul-i Hadis, Tıp, Tabiiyat, Riyaziyat ve Astronomi dersleri okutulmuştur. Ancak daha aşağı seviye olarak kabul edilen medreselerde okuma yazma, ilmihal, gramer, geometri, hesap, münazara ve mantık gibi ilimler de öğretim konusu yapılmıştır.³²

Medreselerde okuyan öğrenciler ise öğrenimlerine göre üçe ayrılmıştır. Bunlar, Suhte (Softa), Danişmend ve Muid'dir. Öğretim sürecinin sonucunda mezun olmak, icazet alma olarak adlandırılmış ve mezun olan öğrenciye Mücaz adı verilmiştir.³³

Medreselerin bozulma nedenleri, diğer Osmanlı eğitim kurumları ile paralellik göstermekte ve XVII. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Bu bozulmaların temel nedenlerinden biri Osmanlı Devleti'ndeki genel ekonomik bozulmanın yanı sıra, eğitim anlayışındaki değişme ve bozulma olarak da ifade edilebilir. Osmanlı medreselerinde eğitimin, mevcut bilgilerin tekrarı ve aktarılmasından ibaret olarak görülmesi, medreselerde yapılan eğitimin kalitesini düşürmüş ve gittikçe yozlaşmaya götürmüştür. Diğer bir neden ise Osmanlı medreselerinde adam kayırma ve rüşvetin,

³¹ Doğan, a.g.m., s. 409.

³² Doğan, a.g.m., s. 411.

³³ Doğan, a.g.m., s. 412.

niteliğin önüne geçmiş olması ve hoca alımlarının bu esaslara göre yapılmasıdır. İkinci neden aslında birinci nedenin hazırlayıcısı olarak da görülebilir. İltimas ile alınan müderrisler, mevcut bilgilerin tekrarını yapmaktan öteye geçememişler dolayısıyla birer ilim yuvası olan bu kurumlar, asli işlevlerini yerine getirememişlerdir.³⁴

İslâm Eğitimcileri ve Din Eğitimine İlişkin Görüşleri

İlk dönemde yazılmış olan eserler, din eğitimi tarihinin ilk eserleri olarak kabul edilmekte ve pek çok konuya dair bilgiler ihtiva etmektedirler. Genel anlamda, din eğitiminin içeriği, yöntemi, araç gereçleri, öğretmen ve öğrenci rolleri, din eğitimi alanları gibi pek çok konuda görüş belirten İslam eğitimcilerinin yazmış oldukları bu eserler, ilk olmaları ve yaşadıkları dönemlerin eğitim anlayışlarını göstermelerinden dolayı büyük bir önemi haizdir. Bütün İslam eğitimcilerine bu araştırma kapsamında yer vermek mümkün olmadığından, eserleri günümüze ulaşmış olan ve en tanınmış olan eğitimcilerin görüşleri ele alınmıştır.

Cahız: Yazarın asıl adı Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahız'dır. Basra'da doğmuş (163/766) ve yine orada vefat etmiştir (275/898). Basra Mutezile kelamcılarının en seçkinlerinden olan Cahız, aynı zamanda ünlü bir nesir yazarıdır. Pek çok alanda 250 kadar eseri mevcut olan Cahız'ın, Antropoloji, tabiiyat, belagat gibi alanlarda da eserleri mevcuttur. İslam Eğitimi alanında en ünlü olan eseri ise *Risalet'ül Muallimin* adlı eseridir.³⁵

Doğrudan bir eğitim tanımı yapmayan Cahız'a göre eğitim, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırmaya yardımcı olan ve mutlaka yapılması gereken bir süreçtir.³⁶ Cahız, eserinde yaşadığı dönemde verilen eğitim hakkında ipuçları vermiş ve insanların farklı alanlarda öğretmen tuttuklarını belirtmiştir. Cahız'ın belirttiği bu alanlar arasında hadis, tarih, şiir, aruz, nahiv, Kur'an, feraiz, hesap ve yazı yer almaktadır.³⁷ Ayrıca, avlanma, ok atma, ata binme, mızrak, kılıç kullanma, halter, güreş, koşu, müzik, astronomi, tıp, çiftçilik, marangozluk gibi alanlarda hatta hayvan eğitimi alanında da eğitimcilerin bulunduğunu ifade ederken, insan eğitmenin daha üstün olduğunu vurgulamaktan da geri durmamıştır.³⁸

³⁴ Zengin, a.g.m., s. 30-31.

³⁵ Muammer İpek, El-Cahız'ın Risalet'ül Muallimin Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1993, s. 12-19.

³⁶ İpek, a.g.e., s. 23-28.

³⁷ İpek, a.g.e., s. 29.

³⁸ İpek, a.g.e., s. 29.

İlim öğrenmede kitabın önemini vurgulayan Cahız, kalem ve yazının da eğitim ve öğretimde dilden daha önemli olduğunu, çünkü kalem ve yazı ile umumi bir fayda sağlandığını ifade etmiştir.³⁹

Yöntem konusunda ezberden özellikle kaçınılması gerektiğini, ezberin, “aklı temyiz kudretinden mahrum bırakmak” olduğunu ifade ederek vurgulamıştır. Ona göre ezber ile hüküm çıkarma arasında bir denge söz konusu olmalıdır. Aksi takdirde, sürekli ezber hüküm çıkarmaya zarar verecek, sürekli hüküm çıkarma ise ezbere zarar verecektir.⁴⁰

Cahız'a göre öğretmenler, çocuklara güzel yazı yazma ve konuşmanın yanında temel hesap becerilerini de öğretmelidirler.⁴¹ Cahız'ın üzerinde durduğu konulardan biri de, her çocuğun kapasitesine ve eğitim düzeyine göre bir eğitim verilmesi gerektiğidir. Ona göre öğretmenler, eğitim- öğretim sürecinde bu hususu göz önünde bulundurmalı ve buna göre bir yöntem belirlemelidirler. Ona göre bu husus öğretmenliğin en temel ilkeleri arasında yer almalıdır.⁴²

İbn Sahnun: Kayrahan'da 202/817 yılında doğmuş, 256/869 yılında vefat etmiştir.⁴³ Asıl itibarıyla bir fıkıh âlimi olup Maliki mezhebine mensuptur. İslam eğitimi açısından en önemli eseri, *Adab-ul Muallimin*'dir.

Kuran öğrenme ve öğretme, İbn Sahnun'da eğitime yüklenen anlam olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre eğitim, Kur'an'ı öğrenme ve öğretmedir. Bu görüşünü, ayet ve hadislerle destekleyen İbn Sahnun, aynı zamanda Kur'an öğrenme ve öğretmenin faziletlerine de vurgu yapmıştır. Bu görüşlerini şu hadislerle desteklemiştir: “Kim gençliğinde Kur'an-ı öğrenirse Kur'an onun etine ve kanına karışır, kim de ihtiyarlığında Kur'an'ı öğrenir, Kur'an'la çok ilgilenir ve unutmazsa onun için iki kat sevap vardır.” “Kur'an'a sarılınız. Çünkü ateşin demirin pasını yok ettiği gibi, Kur'an da nifakı yok eder.”⁴⁴

İbn Sahnun, eserinde öğretmen ve öğrenci rolleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuş ve öğretmenin yapması ve yapmaması gereken hususları belirtmiştir. O'na göre eğitim-öğretim sürecinde öğretmenin rolü oldukça önemlidir. Öğretmen ders saatleri içerisinde özel işlerine yer vermemeli, asli

³⁹ İpek, a.g.e., s. 38-42.

⁴⁰ Cemal Tosun, Yıldız Kızılabdullah, “Education and Religious Education in The Islamic Education Classics”, *Islamiye Theologie und Religionspädagogik* Ed. Mizrap Polat-Cemal Tosun, Peterlang, Frankfurt, 2010, s. 35.

⁴¹ İpek, a.g.e., s. 36.

⁴² İpek, a.g.e., s. 35.

⁴³ M. Faruk Bayraktar, *Eğitim ve Öğretimin Esasları*, İFAV, İstanbul, 1996, s. 1-24.

⁴⁴ İbn Sahnun, *Kitabu Adab'ul Muallimin*, Tahkik: Muhammed Urusi el Matvi, Tunus, 1972, s. 75-79.

görevi olan öğretim ile meşgul olmalıdır.⁴⁵ Ona göre öğretmen, adil olmalı ve terbiye sürecinde adaleti gözetmelidir. Velisinin izni olmadan öğrenciyi farklı yerlere göndermemeli, ücreti dışında öğrencileri hediye getirmeye zorlamamalıdır.⁴⁶ Öğretmenin uyması gereken hususlar noktasında ceza hususunu da ele alan İbn Sahnun, ceza da dönemine göre bir takım esaslar belirlemiştir. Ona göre öfkeli iken ceza vermek çok kötü sonuçlara neden olabileceğinden bu durumdan kaçınılmalıdır. Bu noktada şu hadisi delil olarak kullanmıştır: “Ümmetimin en kötülere çocuk terbiyecileridir. Onların çok azı yetimlere şefkatlidir; fakir ve düşkünlere karşı da çok sert ve kaba davranırlar”⁴⁷ Eğitimin muhtevası konusunda da fikir belirten İbn Sahnun’un bu görüşü, eğitime yüklediği anlam ile örtüşmektedir. Ona göre eğitimin muhtevası, Kur’an’dır. Ancak öğretmenin günün belli saatlerinde öğrencilerine yazı öğretebileceğini hatta bu konuda öğrencilere ödev verebileceğini ancak verdiği ödevleri kontrol etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca yazı öğretmenin dışında, surenin yazılışını ve irabını (cümle tahlilini/çözümlemesini) da öğretmelidir. Öğrencinin iyice öğrenmeden, yeni bir konuya geçmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Abdest ve namazı öğretmeyi de eğitimin muhtevası içinde gören İbn Sahnun, cenaze namazı, yağmur veya ay ve güneş tutulması namazlarını da buna dâhil etmiştir. Allah sevgisi ve O’na niyazda bulunmak için duanın da öğretilebileceğini ifade etmiştir.⁴⁸

Kabisi: Asıl adı Ebu’l-Hasan Ali İbn Muhammed ibn Muhammed Halef el-Ma’afiri el-Kayravani’dır (324/935-403/1014). Eserinin adı *er-Risâletü’l- Mufasssala li Ahvâli’l-Muteallimin va Ahkâmi’l- Muallimîne ve’l Muteallimîn*’dir.⁴⁹ İbn Sahnun’dan oldukça etkilenen Kabisi de, eğitimin temeline Kur’an öğrenmeyi koymakla birlikte farklı konulara da yer vermiştir. Bu konuların başında, Kur’an’ın fazileti, Kur’an’ı öğrenmenin ve öğretmenin fazileti, Kur’an’ı öğrenip de unutanın durumu, Kur’an’ı ezberleyip tekrar etmenin ehemmiyeti, Kur’an ve diğer ilimlerin öğretimi, kadınların Kur’an ve diğer ilimleri öğrenmesi, çocukların eğitimi, öğretmenlerin davranışları gibi konular gelmektedir. Kabisi de İbn Sahnun gibi, Kur’an eğitimi ve öğretimi noktasındaki görüşlerini ayet ve hadislerle desteklemektedir. Bu konuda şu ayeti delil göstermektedir: “Allah, ayetleri birbirine benzeyen ve mükerreren gelen kitabı, sözlerin en güzeli olarak

⁴⁵ Bayraktar, *Eğitim ve Öğretimin Esasları*, s. 54-55.

⁴⁶ Bayraktar, *Eğitim ve Öğretimin Esasları*, s. 51.

⁴⁷ Bayraktar, *Eğitim ve Öğretimin Esasları*, s. 45.

⁴⁸ Tosun-Kızılabdullah, a.g.e., s. 41-42.

⁴⁹ Kabisi, *İslâm’da Öğretmen ve Öğrenci Münasebetlerine Dair Geniş Risale*, Çev. Süleyman Ateş, İstanbul, s. 8-10.

indirmiştir. Rablerinden korkanların, bu kitaptan tüyleri ürperir, sonra Allah'ı anmakla hem derileri ve hem de kalpleri yumuşar. İşte bu kitap Allah'ın doğruluk rehberidir. Onunla istediğini doğru yola eriştirir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren bulunmaz" (Zümer 33) ⁵⁰ "Sizin hayırlınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretendir⁵¹ hadisi de Kabisi'nin Kur'an öğrenmenin faziletine dair kullanmış olduğu hadislerden biridir.

Eğitim öğretim sürecinde öğretmene düşen görevler bağlamında öğretmenin hak ve adalete dikkat etmesi gerektiğini ifade eden Kabisi, öğretmenin görevini yapmadığı takdirde haram para kazandığını ve bunun helal olmadığını ifade etmiştir.⁵²

Kabisi de İbn Sahnun gibi, öğretmenlerin çocuklara karşı adil ve merhametli davranmaları gerektiğini belirtmiş ve ceza konusunda da İbn Sahnun'un görüşlerini paylaşmıştır. Yanlış davranışlar sergileyen öğrencilerin öncelikle güzelce uyarılması, eğer bu tesirli olmazsa kınanması gerektiğini ve bu da tesirli olmazsa dövülebileceğini vurgulayan Kabisi, bunu da belirli sınırlar içerisinde olduğunu ifade etmiştir.⁵³

Maliki Mezhebine mensup olan Kabisi, eğitimin muhtevası gibi bir takım düşüncelerini bu mezhebin görüşlerine dayandırmıştır. Mesela farklı alanlarda öğretmen tutma konusunda İmam Malik'in görüşlerine yer vermiş ve şunları söylemiştir: "Çocuğuna şiir öğretmek için öğretmen tutmaya gelince İbn-i Kasım bu hususta şöyle diyor: Malik, bunu hoş görmüyorum dedi. Takdim ettiğimiz şeylerde ihtilaf ettiğimiz nokta, eğer öğretmen Kuran ve kitaptan başka bilgiler için tutulduğu takdirdedir. Fakat Kur'an'ın manalarını takviye edecek olan, kitabet, hat gibi şeylerin öğretilmesi için hoca tutmanın caiz olduğu hakkında ihtilaf edilmemiştir."⁵⁴ Ayrıca, güzel yazı, tertil ile Kur'an okuma, hece, hesap, Arapça ve Nahiv öğretilbileceği noktasında İbn Sahnun ile aynı görüşleri paylaşmaktadır.

İbn Cemaa: Hama'da (639/1241) yılında doğmuş, (733/1333) yılında Kahire'de vefat etmiştir. Eserinin adı, *Tezkiretü's-Sami ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Âlim ve'l-Müteallim*'dir.⁵⁵ Bu eser kendinden öncekilere göre biraz daha farklı bir karakter taşımaktadır. Onlardan daha sistemli olup, bu eserde konular biraz daha çeşitlendirilmiştir. İbn Cemaa eserini beş bölüme

⁵⁰ Kabisi, a.g.e., s. 60-64.

⁵¹ Kabisi, a.g.e., s. 62.

⁵² Kabisi, a.g.e., s. 101.

⁵³ Kabisi, a.g.e., s. 103.

⁵⁴ Kabisi, a.g.e., s. 90.

⁵⁵ İbn Cemaa, *Tezkiretü's-Sami ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Âlim ve'l-Müteallim*, Çev. M. Şevki Aydın, *İslam Geleneğinde Öğretmen ve Öğrenci*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 26-35.

ayırıştır: İlk bölümü, ilmin ve âlimlerin üstünlüğü konusuna, ikinci bölümü öğretmenle ilgili esaslara, üçüncü bölümü öğrenciyle ilgili esaslara, dördüncü bölümü kitap satın alma ve yazma ile ilgili esaslara, beşinci bölümü ise okul ve yurtlarla ilgili esaslara ayırmış ve bu konuda ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁵⁶

İbn Cema'a da diğer eserlerde olduğu gibi eğitim ve öğretimin tanımı yerine onun faziletine dair açıklamalarda bulunmuş ve diğer İslam eğitimcileri gibi bu görüşünü ayet ve hadislerle destekleme yoluna gitmiştir. Bu ayetlerden bir kaç şöyledir: "Deki, hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer/9) "Kulları içinde ancak âlimler Allah'tan (gereğince) korkar. (Ona saygı duyarlar)" (Fatır/28) ayetidir.⁵⁷

İlim öğrenmenin faziletine dair kullandığı hadislerden biri ise şu şekildedir: "İlim tahsil ediniz. Çünkü o, sevap kazandıran güzel bir davranıştır. İlim talep edilmesi ibadettir, müzakeresi tesbihtir, araştırılması cihaddır, harcanması Allah'a yaklaşma aracıdır, bilmeyenlere öğretilmesi ise sadakadır."⁵⁸

Eğitim öğretim sürecinde öğretmen konusu İbn Cema'a'da diğer İslam eğitimcilerinden daha ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Öğretmenin dikkat etmesi gereken hususları, "Öğretmenin kişisel tutum ve davranışları", "öğretmenin öğrencileriyle birlikte iken uyması gereken davranışlar" ve "Öğretmenin ders esnasında uyması gereken davranışlar" şeklinde üç başlık içerisinde ele almıştır. Öğretmenin kişisel tutum ve davranışları başlığında, öğretmenin her zaman, bütün hal ve hareketlerinde Allah'a karşı saygı içerisinde olması, güler yüzlü ve merhametli olması, dünyevi amaçlar için ilmini basamak olarak kullanmaması gerektiğini, insanlara güzel ahlak ile muamele etmesi gerektiğini, çalışma, okuma ve düşünmeye istekli ve gayretli olması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁹

Öğretmenin ders verirken uyması gereken hususlar başlığında temel ilkeler olarak görülen, öğretmenin temiz kıyafetler giymesi, herkese görünecek şekilde ders anlatması, ses tonunu iyi ayarlaması, dersleri önem sırasına göre belirlemesi ve konuların önemli olanından başlaması, öğrencilere sevecen davranması, adil ve ehliyetli olması gibi hususlara değinmiştir.⁶⁰

⁵⁶ İbn Cema'a, *Tezkiretü's-Sami ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Âlim ve'l-Müteallim*, Tahkik: Es-Seyyid Muhammed en-Nedevi, Daru'l- Meali, Amman, 1779, s. 23.

⁵⁷ Bayraktar, *İbn Cema'a'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İFAV, İstanbul, 1997, s.43.

⁵⁸ İbn Cema'a, a.g.e., s.41.

⁵⁹ Bayraktar, *İbn Cema'a'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 51-64.

⁶⁰ Bayraktar, *İbn Cema'a'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 64-75.

Öğretmenin derste öğrencilerine karşı dikkat etmesi gereken davranışlar konusunda ise, öğrenciyi ilim öğrenmeye teşvik etmesi, öğrencilere kendi çocukları gibi davranarak hoşgörülü ve merhametli olması gerektiği, gerektiğinde zaman zaman kontrol etmesi ve imtihan etmesi ve öğrenciler arasında ayırım yapmaması gerektiği gibi hususları, genel ilkeler olarak belirlemiştir.⁶¹

Zernûci: Asıl adı ve doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, 620/1223 senelerinde şöhret kazandığı ifade edilmektedir.⁶² Eserinin adı *Tâlim'ul-Müteallim'*dir. Eserin on üç bölüme ayrılmış olup bu bölümler genel itibariyle şu şekildedir:

- İlim ve fıkıhın mahiyeti ve fazileti;
- Öğrenime başlarken yapılacak niyet;
- İlme ve ilim ehline saygı göstermek;
- İlim konusu seçmek, arkadaş seçmek ve ilimde sebat etmek;
- İlme çalışmak, devam etmek ve gayret göstermek;
- Derse başlanacak gün, dersin miktarı ve okunmasının tertibi;
- Rızık konusunda Allah'a tevekkül etmek;
- Tahsilin çağı;
- Öğrencilere şefkatli davranmak ve nasihat etmek;
- İstifade etmek;
- Öğrencilik esnasında günahlardan korunmak;
- Ezberlemeye yahut unutmaya sebep olan haller;
- Rızıkı çeken, rızka mani olan, ömrü uzatan, ömrü kısaltan haller.⁶³

Dikkat edilirse Zernuci, eğitim ve öğretim ile ilgili pek çok konuyu ele almış ve kendinden önce yazılan eserlerden farklı olarak eğitimin merkezine Kur'an öğretimini değil, farklı ilimlerin öğretimini koymuştur. Ona göre fıkıh ilmi en önemli ilimler arasında yer almakla birlikte diğer ilimlerin de öğrenilmesi gerekmektedir. Ona göre ilim, "kendisi sebebiyle sahibine aydınlanan bir sıfattır.", "Fıkıh ilmi ise, dünya ve ahiret saadeti ile ilgili ilimlerin inceliklerini bilmektir."

Zernuci, Hz. Muhammed'in "Ameller niyetlere göredir", hadisini kullanarak, ilim öğrenmede niyet etmenin şart olduğunu ve bu niyetin dünyevi değil, uhrevi bir niyet olması gerektiğini ve ilim öğrenmenin herkes için gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

⁶¹ Ibn Cema, a.g.e, s. 85-108., Bayraktar, *İbn Cema'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 75-88.

⁶² Zernuci, *Talim'ul Müteallim*, Çev, Yunus Vehbi Yavuz, *İslam'da Eğitim Öğretim Metodu*, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul, 1995, s. 18.

⁶³ Zernuci, a.g.e., s. 5.

⁶⁴ Tosun-Kızılabdullah, a.g.e., s. 56-57.

Öğretmen seçimi noktasına da değinen Zernuci, hoca tercihiinde yaş faktörünü öncelemektedir. Ona göre yaşı büyük olan hocanın tecrübesi ve ilmi melekesi daha çoktur.⁶⁵

Zernuci, eğitim sürecinde öğrencinin başarılı olabilmesi için bir takım tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu tavsiyeler arasında öğrencilerin her zaman öğrenme isteğinde ve azminde olmaları, sağlıklarına dikkat etmeleri gerektiğini, çalışma vakitlerini düzenlemeleri ve gençliğini bu noktada kullanması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁶

SONUÇ

İslam Eğitim Tarihi, Hz. Muhammed'in risaleti ile başlayan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte, eğitim ve öğretimde yaşanan gelişme, ilim anlayışlarından, eğitim kurumlarına ve bilginlerin din eğitimi hakkında yazmış oldukları kitaplara kadar, her alanda kendisini hissettirmiştir. Bu anlamda, esasında yaygın eğitim ve Kur'an öğretimi olarak başlayan eğitim, daha sonra çeşitlenerek ilimlere ayrılmıştır. Bu gelişme eğitim kurumlarında sistemleşerek gelişme göstermiştir. Bu yönü ile bir ölçüde, informal eğitim formatının dışına taşmış ve daha sistemli ve disiplinli bir eğitim halini almıştır.

Medreselerle zirveye ulaşan din eğitim ve öğretim faaliyetleri, ilk dönem faaliyetlerinden oldukça farklı bir karakter izlemektedir. Bu dönemde yapılan eğitimde, disiplinler arası ayrışma oldukça belirgin olup, cami eğitiminin ötesinde bir üniversite eğitimi formatında ve örgün eğitim olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁵ Zernuci, a.g.e., s. 60-63.

⁶⁶ Zernuci, a.g.e., s. 101-107.

Bu gelişmeyi, ilk dönemde yazılan eğitim klasiklerinin son dönemlere doğru geçirmiş oldukları süreçte de görmek mümkündür. İlk yazılan eğitim klasikleri, temelde Kur'an öğretimini öncelerken, daha sonra yazılanlar, ilimlerdeki çeşitliliğin de etkisiyle, konseptlerini biraz daha geniş tutmuşlar ve Kur'an eğitiminin yanında, diğer ilimlerin de eğitimlerini gerekli görmüşlerdir.

Yaşanan bu gelişmeler, İslam eğitim tarihi açısından oldukça büyük öneme sahiptir. İlk yapılan eğitim faaliyetleri, ilk açılan kurumlar, ilk yazılan eserler, bu dönemde yapılacak eğitimleri analiz ederken kullanılacak bir kaynak niteliğindedir. Bu kaynakların, bilimsellikleri tartışmalarını ise kendi yazdıkları dönem ve uygulandıkları şartlar içerisinde değerlendirmek, tarihi doğru okumaya yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Bayraktar, M. Faruk, Eğitim ve Öğretimin Esasları, İFAV, İstanbul, 1996.
- Bayraktar, M. Faruk, İbn Cema'a'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler, İFAV, İstanbul, 1997.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese" maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 28, Ankara, 2003.
- Çelebi, Ahmet, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, Çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul, 1998.
- Dağ, Mehmet, Öymen, H. Raşit, İslam Eğitim Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1974.
- Doğan, Recai, "Osmanlı Eğitim Kurumları", AÜİFD, C. 37, Ankara, 1997.
- Fayda, Mustafa, "Bedir Gazvesi" maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1992.
- Hizmetli, Sabri, İslam Tarihi, Yeni çizgi yayınları, Ankara, 1991.
- İbn Cema'a, Tezkiretü's-Sami ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Âlim ve'l-Müteallim, Çev. M. Şevki Aydın, İslam Geleneğinde Öğretmen ve Öğrenci, Marifet Yayınları, İstanbul, 1998.
- İbn Cema'a, Tezkiretü's-Sami ve'l-Mütekellim fi Edebi'l-Âlim ve'l-Müteallim, Tahkik: Es-Seyyid Muhammed en-Nedevi, Daru'l- Meali, Amman, 1779.
- İbn Sahnun, Kitabu Adab'ul Muallimin, Tahkik, Muhammed Urusi el Matvi, Tunus, 1972.
- İbn-Hişam, Hz. Muhammed'in Hayatı, Çev: İzzet Hasan, Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971
- İpek, Muammer, El-Cahız'ın Risalet'ül Muallimin Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1993.

Kabisi, er-Risâletü'l- Mufassala li Ahvâli'l-Muteallimin va Ahkâmi'l- Muallimîne ve'l Muteallimîn, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.

Özel, Ahmet, "İslam'da ve Günümüz Devletler Hukukunda Savaş Esirleri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı 1, 2003.

Tosun, Cemal, Kızılabdullah, Yıldız, "Education and Religious Education in The Islamic Education Classics", Islamische Theologie und Religionspädagogik Ed. Mizrap Polat-Cemal Tosun, Peterlang, Frankfurt, 2010.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi, İslam Tarihi Dersleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Zengin, Zeki Salih, "Cumhuriyet Döneminden Günümüze Din Eğitimi", Din Eğitimi, Gündüz Yayınevi, Ankara, 2012.

Zernuci, Tâlim'ul - Müteallim, İslam'da Eğitim Öğretim Metodu, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, Safahlar Kitap Sarayı, İstanbul, 1995.